

ПЕРІОДИЗАЦІЯ В ІСТОРІЇ.

Періодизація (від грец. *περίοδος* — обхід, колооберт, певний проміжок часу) — раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теор. інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання і розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу. Заснована на властивостях людського інтелекту виокремлювати і поділяти інформацію на кількісно та якісно однорідні групи й систематизувати її за часовими та просторовими критеріями для отримання теор. знань. Застосовується в усіх науках як засіб виявлення і фіксації якісних і кількісних змін в об'єкті пізнання.

Періодизація відіграє особливо важливу роль в історії, де дослідники умовно поділяють різноманітну інформацію на відрізки (періоди, етапи, епохи, ери тощо), що мають ті або інші відмінні особливості. Критерії для такого поділу можуть бути різними — від фізично-календарного характеру (роки, десятиліття, століття, тисячоліття тощо) до рубежів, пов'язаних зі змінами форм господарювання, сусп. устроїв, мислення, ідеологій, способів комунікацій, екологічних трансформацій та ін. Проте будь-яка періодизація завжди є результатом конструктивного мислення людини і відображає її світоглядні уявлення та способи інтерпретації історії як такої. Періодизація створює необхідні умови для структуризації та систематизації істор. матеріалу, вивчення й осмислення змін природних і соціальних форм буття людини та людства, створення різних моделей і теорій, які їх пояснюють, а головне — дає шкалу їх виміру. Разом із тим, *пізнання історичне* має справу з надзвичайно складними і структурованими об'єктами — людиною, спільнотою, сусп.-вом, д-вою та ін., які зазнають постійних змін у

часових і просторових координатах й представлені в дослідженні в суб'єктивно реконструйованому вигляді. Тому періодизація, що здійснюється за певними понятійно-категоріальними критеріями, неминує спрощує і спотворює істор. реальність. Вона служить пізнавальним цілям, але не абсолютизує об'єктивності здобутих з її допомогою знань, оскільки базується на врахуванні окремих чинників, а не всього їх комплексу. Для здійснення періодизації потрібна певна система впорядкованих теор. знань про історію і виокремлення понять та категорій, за якими вона буде проводитися.

Осн. категорією і кількісною основою будь-якої періодизації минулого є «історичний час» (див. *Час історичний*). У давнину первісні людські спільноти вимірювали час природними циклами і вважали його нерухливим, незмінним, циклічно повторюваним, а міфологічна свідомість обмежувала часові рамки подій переважно сьогоденням. Виникнення перших протодержав і д-в та письмова фіксація подій підготували ґрунт для виділення окремих періодів минулого за правліннями певних вождів чи існуванням д-в. Античні мислителі (*Гомер*, *Платон*, *Арістотель*, *Полібій* та ін.) сформували уявлення про циклічний характер істор. часу, взявши за підстави зміни в природі та сусп. організації. Водночас уже в давні часи зароджувалось уявлення про незворотність і лінійність часу, що знайшло, зокрема, відображення у творах грец. мислителя Гесіода (8—7 ст. до н. е.), який поділяв минуле людства на «золотий», «срібний», «мідний», «героїчний» та «залізний» віки. Справжня революція у сприйнятті часу і простору пов'язана з іудео-християн. монотеїстичною традицією, яка запровадила універсальні категорії лінійного часу, простору і сусп. змін на засадах есхатологічного і телеологічного трактування людського земного буття. У творах ранніх і пізніших християн. теологів була розвинута і утверджена універсальна теологічна версія історії з особливою опорою на категорію лі-

нійного істор. часу — до і після Різдва Ісуса Христа, якою користуються донині, і запроваджено періодизацію розвитку людства з відповідними епохами сакральної історії «від створення світу до Страшного Суду і Царства Божого» (святи Августин, Йоаким Флорський, Діонісій Малий, Беда Високоповажний, Фома Аквінський та ін.). У рамках універсальної періодизації людського буття в європ. *середньовіччі* застосовувалися періодизації локальні — за окремими правліннями, д-вами (царствами), видатними подіями тощо. У пізньому середньовіччі разом зі зростанням досвідного знання з'явилися перші спроби осмислення часу як соціальної категорії, яка визначає зміни світоглядних позицій та сусп. станів. На підставі збереження лінійних уявлень про істор. час європ. гуманісти Відродження сформулювали початкові знання про відмінні періоди в розвитку людської думки, к-ри і сусп. відносин в ретроспективі, виокремивши «давній» (античність), «середній» (середні віки) і «новий» («відродження» антич. традицій) періоди. Одним із перших це зробив італ. гуманіст Ф.Петрарка (1304—74), поклавши в основу періодизації великі культ. зрушення. Проте наук. обґрунтування такої заг. періодизації з'явилося лише наприкінці 17 ст. як наслідок успіхів дослідних наук і формування механістичної картини світу (натурфілософії). Діячі Просвітництва (див. *Просвітництва доба*), спираючись на здобутки наук про природу, перенесли тогочасні уявлення про розвиток природничих процесів у часі і просторі на сусп. явища, запровадивши категорію прогресу — закономірного і лінійного розвитку людства від примітивного стану до цивілізації за рахунок пізнавальних здібностей людського розуму. Наслідком цього стала поява найрізноманітніших періодизацій всесвітньої історії за аналогією з біологічними, фізичними та ін. процесами, в яких виокремлюються якісно відмінні стадії: Дж.Віко (1668—1744) пропонував виділяти 3 епохи: божественну, героїчну, людську, які відповідають ди-

тинству, юності і зрілості людства; Ж.-Ж.Руссо (1712—78) — час природного стану, дикості і цивілізованості тощо. Представники нім. Просвітництва (І.Кант, Й.-Г.Гердер, Й.-Г.Фіхте), особливо нім. класичної філософії (Г.-В.Гегель), поділяли історію за пізнавальними можливостями людства в досягненні абсолютної істини і свободи. До розумових здібностей людини апелювали в 19 ст. позитивісти (О.Конт, Г.Спенсер, Дж.-С.Мілль), ставлячи в підстави періодизації зміну уявлень про навколишній світ. К.Маркс і Ф.Енгельс, спираючись на ідеї просвітників, вдосконалили і трансформували універсальну періодизацію людської історії, представивши її як схему зародження і зміни суспільно-екон. формацій, що базується на врахуванні діалектичного взаємозв'язку матеріальних і духовних умов життя сусп-ва (див. *Матеріалізм історичний*). Періодизації, що виникли до поч. 20 ст., використовувалися мислителями з метою створення тогочасних уявлень про сусп. процеси, а також розробки відповідних ідеологій і, тим самим, утверджували категорію соціального часу, відмінного/подібного до ін. вимірів. Та чи інша періодизація формувала картину соціального світу, водночас виступаючи засобом його інтерпретації.

Злам 19—20 ст. приніс важливі наук. відкриття, які вплинули на розуміння категорії часу як такої, що є відносною стосовно природничих і соціальних процесів (теорія відносності, термодинаміка, квантова теорія тощо) і заперечує їх лінійне та кумулятивне протікання. Неокантіанський виклик змусив дослідників релятивізувати часовий і функціональний детермінізм сусп. явищ, перенісши центр ваги в їх поясненні із зовн. умов (матеріальні обставини) на внутр. світ (стан свідомості), і тісніше пов'язати з культ. процесами в соціумі. Такий поворот не став одночасним, але серйозно підважив «прогресистські» та «історичистські» схеми розвитку, започаткував широке урізноманітнення підходів до періодизації історії, а також повернення до

циклічних моделей природної та соціальної еволюції, що супроводжувалося критикою натуралізму і еволюціонізму. Увага до к-ри поєднала часовий і просторовий виміри минулого. Ця концепція була реалізована в цивілізаційних конструкціях М.Данилевського, О.Шпенглера, А.-Дж.Тойнбі, П.Сорокіна, які пропонували замкнене коло розвитку окремих культурно-істор. суб'єктів — *цивілізацій*. Із другого боку, не зникли спроби здійснювати періодизацію заг. історії людства за вироб., інформаційними, демографічними, цивілізаційними, геогр. та ін. критеріями. Оригінальну теорію «історичного часу» запропонував і запровадив один із представників *Анналів школи* Ф.Бродель («Історія і суспільні науки: Історична тривалість», 1958). Вона постулювала наявність 3-х осн. типів часової тривалості, властивих різним рівням істор. реальності: 1) «час довгої тривалості», що протікає на природному і макроекономічному рівнях і в якому розгортаються історії цивілізацій; 2) час «великих циклів» і госп. «кон'юктур», властивий соціально-екон. змінам; 3) час «короткого тривання», в якому розгортається подієва, здебільшого політ., історія. За такого підходу історія представляється як розвиток і зміна екон., соціальних, політ. і культ. структур, котрі включають у себе ще низку ін. «підструктур». Людське буття сприймається як залежність від малорухливих сусп. структур, що, у свою чергу, є витвором попередніх і сучасних поколінь. Проте інтелектуальні зміни серед 20 ст., які супроводжувалися лінгвістичним та культурно-антропологічним зворотами (див. *Постмодернізм в історичній науці*), проклали шлях плюралістичному розумінню і поясненню істор. явищ як способу самопізнання і соціальної активності людини.

У сучасних умовах в наук. дослідженнях, політиці, ідеології, публіцистиці використовуються різноманітні підходи до періодизації всесвітньої історії. Їх різновиди можна звести в декілька типологічних груп. Найбільш прийнятним і поширеним

залишається традиційний поділ світ. історії на доісторичну, давню, середньовічну, нову і новітню; він є умовним і ґрунтується переважно на глибоких змінах у людській свідомості та комунікаціях, залишаючи певний простір для пересування меж періодів залежно від специфіки регіону. На пострад. просторі певною популярністю продовжує користуватися традиційний або модернізований марксівський формаційний підхід, за яким всесвітня історія і пов'язана з нею національна поділяються за соціально-екон. відносинами на первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталіст. і «неокапіталістичний» (посткапіталіст.) лад. Хоча відкрито така періодизація не пропонується, але вона імпліцитно простежується в способах упорядкування матеріалу, вживанні дослідниками відповідних категорій і термінів («феодалізм», «виробничі відносини» тощо). Певну роль відіграє цивілізаційний підхід, який проявляється у двох моделях: класичній циклічній (М.Данилевського—О.Шпенглера—А.-Дж.Тойнбі), що виокремлює замкнені культурно-істор. суб'єкти та їх еволюцію за схемою біологічного часу; і багатолінійній, заснований на типології соціально-політ. структур (д-в, соціальних груп, вироб. відносин тощо) і виокремленні відповідних стадій цих змін у рамках суттєвих спільних ознак. До стадіальних підходів зараховують розмаїті *модернізації теорії*, що пропонують поділяти всесвітню історію на традиційне аграрне, модерне індустріальне і постіндустріальне сусп-ва, зміна яких супроводжується глибокими трансформаціями у вир-ві, соціальних відносинах, сусп. свідомості, культ. житті й визначається досвідом Заходу. Неоеволюціоністська модель пропонує періодизацію заг. історії за способами соціальної організації людських спільнот (Е.Сервіс, М.Салінз, Г.Классен): локальні групи — общини-плем'яна — вождівства — д-ва — союз (із відповідними модифікаціями). В останні десятиріччя 20 ст., насамперед серед політологів, набув популярності «світ-си-

стемний» спосіб класифікації д-в та періодизації, в основу якого покладено суспільно-політ. системи та спосіб розподілу благ (І.Валлерстайн); виокремлюють системи, засновані на: 1) взаємообміні продуктами вир-ва; 2) редистрибуції (перерозподілові продуктів вир-ва; «світ-імперії»); 3) товарно-грошових відносинах («світ-економіка»). Кожна «світ-система» складається з «ядра», «напівпериферії» і «периферії», котрі визначають взаємини в її середині. Налічують кілька «світ-систем» — родинні, данницькі та капіталістичні (К.Чейз-Данн і Т.Холл). Усі глобальні періодизації ставлять гол. методологічну проблему — визначення критеріїв істор. періодів. Якими б вони не були, але завжди залишаються результатом раціональних операцій дослідника з упорядкування здобутої інформації в системну цілість, яка зумовлена цими ж критеріями і дає змогу не стільки отримати знання про об'єктивні істор. процеси, скільки висвітлити окремі механізми міжлюдських взаємодій у часі і просторі. Вибір дослідником певної істор. події/подій у ланцюгу нескінченної кількості проявів соціальної активності спільнот як критерію визначення хронологічної межі означає наділення її/їх властивістю поділу *історичного процесу* на періоди і водночас виявляє світоглядні позиції упорядника, котрий надає їй/їм першорядного значення.

Оскільки періодизація застосовується для впорядкування різноманітного істор. матеріалу з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків між особами, подіями та явищами, виокремлюють кілька її типів і функцій. Найпростішою періодизацією є лінійна, що розчленовує багатоманітність істор. подій і процесів на шаблі. Кожен із них безпосередньо зростає з попереднього і має рівне з ним істор. значення (давня, середньовічна, нова і новітня історія). Ієрархічна періодизація передбачає поділення лінійної на більш вузькі часові відрізки з різною протяжністю (раннє, розвинуте, пізнє середньовіччя). Із погляду співвідношення істор.

часу та істор. простору періодизація може бути тотальною і локальною: перша намагається охопити все людство на підставі зведення всієї багатоманітності його життя в певний хронологічний проміжок до якоїсь/якихось визначеної(их) риси(рис) (способи вир-ва, устрій, релігія, к-ра тощо); друга — знаходить спільні риси у вужчих просторових спільнотах (Європа, регіон, країна, д-ва, нація). Істор. наука використовує також періодизацію «за передовим регіоном» (Давній Схід — Греція — Рим), загальну (лінійну) і спеціальну (за існуванням д-в, народів, формами устрою, релігією, вир-вом, к-рою тощо). Будь яка періодизація залежить від критеріїв, за якими вона здійснюється. Останні змінювалися з розвитком істор. пізнання і наданням першорядного значення тим чи ін. сферам людського життя — вірі, інтелекту, вир-ву, соціальним відносинам, націям, д-вам, духовним чинникам тощо («епоха Відродження», «епоха індустріалізації», «князівський період», «національна революція», «держава Само»). Кожна періодизація є гіпотезою, яка або приймається ін. дослідниками, або замінюється більш прийнятною для їх загалу, але служить вихідним пунктом для впорядкування всього істор. матеріалу за обраним критерієм(ями). За ним(и) намагаються виокремити і покласти в підстави періодизації кількісні та якісні зміни у функціонуванні істор. об'єкта(ів).

У проведенні істор. періодизації важливе значення має адекватне використання темпоральної термінології, пов'язаної з категорією «історичний час». Серед уживаних термінів здійснення періодизації є «історичний момент» (від лат. *momentum* — інтервал руху, мить). На відміну від його трактування в природничих науках і буденному житті історики надають йому значення певного рубежу, віхи в розвитку сусп. процесів, що вносять якісні зміни в їх протікання («драматичний момент», «великий момент», «переломний момент»), і, відповідно, часто використовують як хроно-

логічну межу. Термін «історичний період» виступає осн. структурною одиницею осмислення істор. процесу і застосовується для періодизації всіх різноманітних суб'єктів, об'єктів та явищ соціального життя. Він пов'язаний із часовим проміжком, упродовж якого спостерігається перехід від одного стану соціального об'єкта до іншого («період середньовіччя», «період мануфактурного виробництва», «період сталінізму»). Термін «ера» (від лат. слова *aera*, що означає вихідну цифру в рахунку, початок відліку) в істор. пізнанні застосовується у двох значеннях: як початковий момент відліку в хронології і сама система літочислення, що бере початок від конкретної дати («до нової ери», «нова ера»); і найбільш великий проміжок часу, відзначений корінними змінами в розвитку людства або легендарними подіями («ера Олімпіад», «ера від створення Риму»). Термін «етап» (від франц. *étape* — частина шляху, дистанції) в етимологічному відношенні має 3 значення: відрізок шляху; проміжок часу, відзначений якоюсь подією; частина певного процесу, роботи, дослідження. Він належить до найзагальніших понять періодизації і широко вживається для виокремлення певної частини змін соціального об'єкта, процесу, явища («етап війни», «етап революції», «етап націотворення»). «Стадія» (від грец. *στάδιον* — стадій, міра довжини) в істор. періодизації пов'язується зі ступенем або фазою розвитку певних об'єктів і характеризується своїми якісними відмінностями від інших їх станів; вона співмірна з ін. термінами, котрі відображають якісні зміни в певному істор. об'єкті чи процесі, — «фаза», «ступінь», «момент» («стадії економічного росту», «стадії розвитку революції»). До важливих термінів періодизації належить «історична епоха» (від грец. *ἐποχή* — зупинка) — один із найбільш світоглядно наповнених.

Він використовується з метою виділення і окреслення сусп. розвитку впродовж великого відрізка часу на підставі однієї з характерних рис чи ознак («епоха

релігійних війн», «епоха Просвітництва», «колоніальна епоха»), котрі, однак, не вичерпують всієї багатоманітності людського життя в межах окреслених епох.

Періодизація історії має справу з надзвичайно складними явищами соціального життя, які протікають у відмінних часових і просторових координатах. Обираючи критерії її проведення, дослідники неминуче абсолютизують їх і нехтують іншими, що призводить до суттєвих розходжень з істор. реальністю. Тому необхідно пам'ятати про допоміжне призначення кожної періодизації, спрямованої на впорядкування істор. інформації з метою її дослідження, керуватися співмірністю критеріїв її здійснення для різних сусп. об'єктів і часових протяжностей.

Літ.: Периодизация всемирной истории (учебное пособие). Казань, 1984; Дьяконов И.М. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней. М., 1994; Green W.A. Periodizing World History. В кн.: History and Theory: Studies in the Philosophy of History. Theme Issue: World Historians and Their Critics, vol. 34. Middletown, 1995; The Course of Human History: Economic Growth, Social Process and Civilization. New York, 1996; Время мира: Альманах, вып. 1—3. Новосибирск, 1998—2007; Claessen H.J.M. Structural Change: Evolution and Evolutionism in Cultural Anthropology. Leiden, 2000; Коротаев А.В. Социальная эволюция: Факторы, закономерности, тенденции. М., 2003; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів, 2007; История и математика: Концептуальное пространство и направления поиска. М., 2007; Гринин Л.Е., Коротаев А.В. Социальная макроэволюция: Генезис и трансформации Мир-Системы. М., 2009.

Л.О. Зашкільняк.